

УДК 94:39:323.1](=161.1:477)“.../194”

РОСІЯНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО І ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Іван ТЕРЛЮК

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра історії держави і права,
бул. Князя Романа, 1–3, 79000, Львів, Україна

Дослідження етнічних меншин – одна з головних ділянок етнічної історії України, позаяк вони впливали та впливають на етносоціальну структуру її суспільства. У статті, на основі аналізу широкого спектру історіографії та опублікованих джерел, висвітлено основні етапи й особливості заселення росіян на українських землях: від часу їх появи до початку ХХ ст., зокрема, за такими тематичними блоками, як 1) поява й напрями перших міграційних переміщень росіян (московитів); 2) росіяни (московити) в козацькій Україні; 3) росіяни як імперська нація в Україні. Простежено тенденції зростання чисельності, напрями розселення, а також специфіку соціально-правового статусу росіян України впродовж зазначеного періоду. З’ясовано місце російського населення в етнічній структурі українських земель. Показано взаємозалежність між політичним чинником (держава) та політико-правовим статусом росіян в Україні, їхнім впливом на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток країни.

Ключові слова: росіяни, Україна, заселення, соціальне становище, політико-правовий статус, московити, старообрядці.

Національні процеси в Україні як державі з багатонаціональним складом населення мають глибоке історичне коріння. Як у минулому, так і на сучасному етапі вони безпосередньо взаємопов’язані із суспільно-політичними процесами. Звідси питання про національний склад населення, місце національних спільнот у загальній та регіональній структурі держави мають не тільки суто наукове, але й політичне значення.

Російська меншина в Україні абсолютно домінує з-поміж третини неукраїнців (за даними останнього перепису населення), проте її особливе місце в етнонаціональній структурі сучасної України пояснюється не тільки чисельними показниками, а насамперед своєрідним політичним статусом. За радянського часу фактичний статус росіян в Україні (та й в інших республіках) визначався не як статус національної меншості, а як більшості в СРСР. Згадані обставини фактично зводять міжетнічну проблему в нашій державі до проблеми взаємовідносин між росіянами та українцями. Російська національна група в Україні завжди відігравала особливу роль в усіх сферах життя, суттєво впливала на перебіг національних процесів у суспільстві. Така ситуація, зокрема, зумовлена історичними особливостями заселення росіян в Україні, а також їхнього соціального й політико-правового статусу.

Росіян в Україні як наукову проблему розробляли побіжно і фрагментарно. За радянського часу етнодемографічні й етносоціальні питання, пов'язані з росіянами в Україні, вивчали лише поодинокі дослідники, і то в контексті загальних демографічних й етнічних процесів. Причому ці вчені, зі зрозумілих причин, усіяко уникали називати росіян України національною меншиною¹. Так само зацікавлені, але заангажовані історики у своїх, на загал знакових, дослідженнях у рамках означеної проблеми часто змушені були обмежуватися “прокрустовим ложем” українсько-російських відносин. Висвітлення проблем велося лише в контексті “дружби народів”, а згодом й “інтернаціональної допомоги”, однак неодмінно лише із зазначенням виключно позитивного впливу росіян на українців і Україну². Гадаємо, тут зайвим буде пояснювати, чому українські радянські історики права взагалі оминали питання соціального й політико-правового статусу росіян в Україні на різних історичних етапах.

Наукове зацікавлення етнічними процесами в Україні зросло від часу проголошення її незалежності. З'явилася низка поважних індивідуальних³ та колективних праць⁴, у яких на підставі досягнень сучасної науки, зокрема соціологічних досліджень та архівних джерел, висвітлено питання формування етнічного складу населення України, його динаміки, проаналізовано тенденції розвитку етнопонаціональних процесів та етномовну ситуацію в Україні, етнічні аспекти міграційних процесів, сучасний стан різних етнічних спільнот і міжетнічні взаємини. Проте з-поміж наукового доробку, присвяченого національним меншинам⁵, місце росіян, на наш погляд, виглядає більш ніж скромно. Російську меншину в Україні етнологи та історики вивчали в контексті змін у чисельності чи ширшому демографічному аспекті, однак переважно на сучасному етапі⁶ і

¹ Див.: Всеволод Наулко, *Етнічний склад населення Української РСР* (Київ: Наукова думка, 1965); Всеволод Наулко, *Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк* (Київ: Наукова думка, 1975).

² Див.: Федір Шевченко, *Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.* (Київ: Видавництво АН УРСР, 1959); Олександр Касименко, *Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р.* (Київ: Видавництво АН УРСР, 1955); Дмитро Мишко, *Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст.* (Київ: Видавництво АН УРСР, 1959), та ін.

³ Див.: Степан Макарчук, *Український етнос (виникнення та історичний розвиток)* (Київ: НМК ВО, 1992); Всеволод Наулко, *Хто і відколи живе в Україні* (Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998); Володимир Романцов, *Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.)* (Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004); Юрій Огульчанський, *Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми* (Київ: Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006), та ін.

⁴ Див.: *Етнопонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність*, ред. Всеволод Наулко (Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001); *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т.*, ред. Валерій Смолій (Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), т. 1.

⁵ Див.: Олег Рафальський, *Національні меншини України XX століття: Історіографічний нарис* (Київ: Полнос, 2000).

⁶ Див.: Володимир Скляр, “Росіяни в Україні: зміни чисельності за 1989–2001 рр.,” *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія* 40 (2008): 189–203;

здебільшого в регіональному ключі⁷. Натомість питання історичних особливостей “російської” міграції в Україну, складу росіян в етнічній і соціальній структурах населення ранньоновочасної чи новочасної України є предметом наукових зацікавлень лише небагатьох дослідників⁸. Так само в українській історіографії не висвітлено історичні проблеми формування та еволюції політичного й правового статусу росіян в Україні. Щоправда, маємо низку праць, у яких порушено зазначені проблеми, проте в загальному контексті національних меншин (без виокремлення росіян) і лише у ХХ ст.⁹. Відтак, окреме дослідження, присвячене історичним особливостям заселення росіян в Україні, визначенню їх соціального та політико-правового статусу ще чекає свого часу.

У цій статті ми поставили собі за мету простежити тенденції зростання чисельності, напрями розселення й особливості соціального статусу росіян від часу їхньої появи на українських землях і до початку Української революції 1917–21 рр.; з’ясувати місце росіян в етнічній структурі населення України; показати взаємозалежність політичного чинника (держави) та політико-правового статусу росіян в Україні.

Поява й напрями перших міграційних переміщень росіян (московитів)

Переселення росіян (мешканців Великого князівства Московського) на територію сучасної України розпочалося, за даними науковців – істориків та етнографів, з другої половини XV ст.¹⁰. З того часу і до середини XVII ст. на

Володимир Скляр, “Особливості етнічної самоідентифікації українців та росіян у сучасній Україні,” *Етнічна історія народів Європи* 27 (2008): 5–12; Микола Чаплик, “Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Донецький національний університет, 2007).

⁷ Див.: Іван Терлюк, *Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.): етносоціальне дослідження* (Львів: Центр Європи, 1997); Лариса Колісник, “Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону)” (Автореф. дис. канд. соціол. наук, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2004); Наталя Малярчук, “Росіяни в Донбасі (20–30-ті рр. ХХ ст.)” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Донецький національний університет, 2006), та ін.

⁸ Див.: Тетяна Арзуманова, “Росіяни в етнічній структурі Харківської губернії у другій половині XIX ст.,” *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* 1 (2011): 26–33; Микола Лазарович, “Російська меншина України у XIX – на початку ХХ століття: соціально-економічний вимір,” *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє* 19, ч. 2 (2014): 84–94; Микола Лазарович, “Історичні детермінанти політичної мобілізації російської національної меншини України на початку Української революції 1917–1921 рр.,” *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки* 63 (2012): 617–621.

⁹ *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект*, кер. авт. колективу Май Панчук (Київ: ІПіЕНД, 2000); Леонід Рябошапка, *Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001); Володимир Устименко, *Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2010); Володимир Устименко, “Етнічні конфлікти і протиріччя у контексті трансформацій суспільства і держави в Україні 1917–1920 рр.: історичний концепт,” у *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.*, ред. Владислав Верстюк (Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), 33–67.

¹⁰ Див.: Наулко, *Развитие межэтнических связей на Украине*, 24.

українських землях вони відомі під назвами “московитів”, “московських людей”, а сама Росія до жовтня 1722 р., як “Московщина”. Правовий статус тодішніх російських поселенців на українських землях був тісно пов’язаний із їхньою соціальною належністю, що характерно для феодально-станового суспільства.

Сприятливі умови для “російської” міграції в Україну XV – першої половини XVII ст. виникли, передусім, унаслідок економічного розвитку. Щоправда, тогочасні міграції росіян мали тимчасовий характер, позаяк відбувалися завдяки торговому обміну. Для російських купців, які торгували з тодішньою Україною через прикордонні ярмарки та Київ, пролягли шляхи углиб українських земель аж до Луцька й Бару¹¹. Особливо популярним для росіян був Луцький ярмарок¹². Його популярність зумовила постійний притік російських торговців у це місто. Тому не дивно, що на початку XVII ст. у Луцьку були виділені спеціальні склади для “московських товарів”¹³. Як зауважив Петро Сас, упродовж 1565–1566 рр. за рахунок новоприбулих ремісників кількість платників податків у Луцьку зросла на 22 особи¹⁴. Ці ремісники були росіянами¹⁵ – першими відомими росіянами на теренах Волині.

Крім того, погоджуємося з думкою про те, що російська торгівля у Подніпров’ї від зламу XV–XVI ст. водночас поєднувалася з політикою “збирання руських земель”, яку здійснювало Московське князівство¹⁶. Саме у цей період воно проголосило себе спадкоємцем Києво-Руської держави. Об’єктом російської військової експансії цього часу, яку супроводжувало “осіданням” росіян, стали північно-східні етнічні українські землі – Чернігово-Сіверщина. Із входженням краю до складу Московської держави (1503–1608) багато російських стрільців були першими росіянами-поселенцями у прикордонному Новгород-Сіверському та околицях¹⁷.

Можемо припустити, що певному збільшенню чисельності російських поселенців на україно-російському етнічному пограниччі з другої половини XVI ст. сприяла й практика заснування Московською державою на “засічних” (оборонних) лініях для захисту східних і південних кордонів країни військових поселень особливої організації частини військ, за якої солдати поєднували військову службу із веденням сільського господарства.

¹¹ Олена Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)* (Київ: Наукова думка, 1992), 135.

¹² Мишко, *Українсько-російські зв’язки в XIV–XVI ст.*, 29.

¹³ Павло Михайлина, *Визвольна війна трудового населення міст України (1569–1654 рр.)* (Київ: Наукова думка, 1975), 31.

¹⁴ Пётр Сас, *Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* (Київ: Наукова думка, 1989), 26.

¹⁵ Андрій Заяць, “Соціальний і національний склад населення міст Волині в середині XVI – першій половині XVII ст.,” у *Минуле і сучасне Волині* (Луцьк: Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки, 1988), ч. 1, 157.

¹⁶ Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі*, 124.

¹⁷ Наулко, *Развитие межэтнических связей на Украине*, 24.

За часів опричнини й пізніших російських “смут” українські землі стали об’єктом чи не першої “політичної” еміграції росіян. Відтак, в Україні розгорнули свою діяльність російські культурні діячі, втікачі-емігранти. Серед них відомі представники реформаційних течій Феодосій Косой, Ігнатій, Артемій, а також православні князь Андрій Курбський та першодрукар Іван Федорович¹⁸.

Росіяни (московити) в козацькій Україні

Новий етап російської міграції в Україну, пов’язаний з початком революції середини XVII ст. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, розкрив росіянам широкі можливості для політичної колонізації українських земель. Переяславсько-Московський договір та особливо наступні “договірні статті” започаткували появу в Києві та інших містах московських воєвод і військових гарнізонів – основного прошарку російських поселенців міст Гетьманщини. Олександр Гуржій наводить дані про те, що 1630 р. у Києві та навколишній місцевості було близько 6 тис. польських жовнірів, проте після 1654 р. їх “змінити” російські “ратні люди”, причому приблизно в такій самій кількості. Улітку 1661 р. військових з Московщини лише в Києві налічувалося 1 691 солдат, 1 633 “стрільці”, 978 “рейтарів”, 166 драгунів, 31 гарматник (усього – 4 499 осіб)¹⁹. Зазначимо, що тенденція щодо зростання чисельності російських “ратних людей” у козацькій державі постійно посилювалася, часто супроводжуючись при цьому недовірою та міжетнічною ворожнечею між “москалями” та “черкасами”. На початку 1660-х років її спричинювали здебільшого конфлікти, породжені спробою царських ратників розплачуватися за продовольство та фураж маловартісними мідними грошима. Остерігаючись ошуканства, місцеве населення відмовлялося продавати російським військам продукти, а відчуття зверхності, голоду й наявності зброї штовхали росіян до насильницьких реквізицій, грабунків і навіть убивств. Віктор Горобець подає документ, у якому на таку поведінку царських ратників скаржився у листі до царя Олексія Михайловича в середині червня 1661 р. архимандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель: “за наказом начальних людей своїх, ратні люди [...] не для взяття кормів хлібних, але лише для здобуття скарбів й інших пожитків”, напали на вотчини та хутори святої київської обителі (містечко Іванків, села Михайлівку, Булдаївку та Богдани), лишаючи по собі “церкви зруйновані, престоли перекинуті. Таїнства священні з посудин викинуті, священники роздягнуті, інші, за шиї зв’язані, биті, порубані, а деякі і на смерть забиті і піддані наші від [...] пожитків своїх розорені і деякі замучені і попечені, а іншим руки і ноги відрублені, інші ж на смерть забиті”²⁰. Зазначимо, що

¹⁸ Богдан Кравців, “Росіяни на Україні [у 14 до пол. 17 в.]” в *Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 10 т.*, ред. Володимир Кубійович, репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр. (Париж; Нью-Йорк; Львів, 1998), т. 7, 2612.

¹⁹ Олександр Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право* (Київ: Основи, 1996), 83.

²⁰ Віктор Горобець, “Волимо царя східного...”. *Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007), 229.

посиленню міжетнічного протистояння в добу Руїни сприяла зокрема недолуга політика окремих українських гетьманів (наприклад, Івана Брюховецького). До того ж, саме за його гетьманування досить багато росіян із прикордонних земель Чернігово-Сіверщини “призначалося” до Чернігівського полку. Так, у 1665 р. там налічувалося 1 200 стрільців²¹.

Водночас на українських землях ішов процес асиміляції прибулих автохтонним населенням. Так, 30 травня 1667 р. російський державний і військовий діяч Петро Шереметьєв зазначив, що ще в 1660 р. близько 400 солдатів з московських полків, які вже давно несли службу в Києві, одружилися на “черкаських жонках” і покинули місто²². А багато зі “служилих”, які стояли в українських містах, залишились потім тут назавжди, зайнялись ремеслами, промислами, торгівлею.

Зростання у другій половині XVII ст. у містах Лівобережної України чисельності міщан російського походження відбувалося не тільки за рахунок московських військових чи посадовців. Зокрема, Олена Компан пояснює це явище також і втечами сюди російських селян і міської бідноти²³. До цього, вочевидь, спричинилося прийняття Соборного уложення 1649 р., за яким у Московській державі завершився процес закріпачення селян.

Окрему категорію російських мігрантів у гетьманську Україну склали старообрядці. Перші поселення старовірів (“раскольничі слободи”) на території Стародубського та Чернігівського полків виникли вже у 60-х роках XVII ст. фактично відразу після церковного розколу, викликаного виправленням патріархом Ніконом богослужбових книг і проведенням інших реформ, спрямованих на централізацію Російської православної церкви й зміцнення церковної феодальної влади. Перша згадка про них датована 1669 р.: 12 московських купецьких сімей на чолі із священником заснували на території Стародубського полку слободу Понурівку. Однак уже після стрілецького повстання 1682 р., в якому старообрядці брали активну участь, московський уряд прямо вимагав від гетьмана Івана Самойловича застосувати репресивні заходи стосовно старообрядців, які втекли на українські землі. Чергове масове переселення старовірів на північ Лівобережжя розпочалося близько 1684 р., а завершилося 1710 р., після заснування слободи Млинки. Всього у XVIII ст. на Стародубщині було 17 старообрядницьких поселень. Перший в Україні перепис старообрядців відбувся 1715–1718 рр.. Його проводили на підставі указів Петра I від березня й жовтня 1714 р., з метою збільшити за рахунок старовірів чисельність податного населення. Згідно з переписом, у 13 старообрядницьких слободах виявлено 377 дворів “грунтових раскольників” (тих, які мали землі), 159 “бобильських” і 50 “пустих” хат, де загалом проживало 3 813 мешканців. Було визначено й суму

²¹ Наулко, *Развитие межэтнических связей на Украине*, 24.

²² Гуржій, *Українська козацька держава*, 83.

²³ Олена Компан, *Міста України в другій половині XVII ст.* (Київ: Видавництво АН Української РСР, 1963), 99.

податку для них – 1 519 рублів²⁴. Проведення згаданого перепису мало наслідком зміну правового статусу старообрядницьких громад – вони були виведені з-під гетьманської юрисдикції і підпорядковані органам імперського уряду – Київській губернській канцелярії. Такі дії царату викликали вороже ставлення до старообрядців зі сторони гетьманської влади й місцевих старшин-землевласників, яке спонукало частину старообрядців з Чернігівщини, починаючи з середини XVIII ст., переселятися на малозаселені терени Південної України.

XVIII ст. в історії України пов'язане передусім з поступовою ліквідацією елементів української козацької державності та поширенням загальноросійського адміністративного устрою на Лівобережжя. Відтак поступове й цілеспрямоване насадження російських адміністративно-політичних інституцій (з великою кількістю московських урядовців) у гетьманській Україні стало одним з важелів безцеремонного нищення української козацької державності. Російські губернатори та обер-коменданти в Києві, коменданти у полкових містах, генеральні резиденти при гетьмані, урядовці Малоросійських колегій тощо сприяли збільшенню російської людності в Україні та значному зростанню її впливу в українському суспільстві.

Після “справи Мазепи” новим елементом російської міграції в Україну стала поява російського землеволодіння. За правління Петра I, головним способом набуття росіянами земельної власності в Гетьманщині була конфіскація маєтків у мазепинської старшини та діячів першої української політичної еміграції. Однак зосередженню значної земельної власності в російській знаті в гетьманській Україні чи не найбільше посприяли нав'язані Москвою гетьманові Данилові Апостолу “Рішительні пункти” (1728), за якими росіянам офіційно дозволено купувати землі в Україні²⁵.

І все ж, Гетьманщина у другій половині XVII – XVIII ст. була великою неасимільованою прикордонною територією Російської імперії з різною формою державно-правових зв'язків, де проживало понад мільйон мешканців чоловічої статі²⁶, серед яких росіяни становили порівняно нечисленну групу (станом на 1763–1764 рр. – 11 тис. душ чоловічої статі на території краю без Полтавського та чотирьох сотень Миргородського полків²⁷). Разом з тим, більш інтенсивно заселяти Лівобережжя росіяни почали щойно після ліквідації Гетьманщини. Так, вони переважали серед чиновників, офіцерів військових частин, і, опікуваного російською владою, купецького прошарку. Місцями проживання росіян були здебільшого великі міста – адміністративні центри.

²⁴ Докладніше див.: Юрий Волошин, “Государевы описные малороссийские раскольнические слободы” (XVIII в.): историко-демографический аспект (Москва: Археодоксия, 2005), 49–64.

²⁵ Олексій Кресін, “Рішительні пункти 1728,” *Енциклопедія історії України*, доступ отримано 31 грудня 2015, http://www.history.org.ua/?termin=rishytelni_punkty_1728.

²⁶ Афанасий Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено* (Киев: Университетская типография, 1851), 85.

²⁷ Гуржій, *Українська козацька держава*, 101–102.

Іншим напрямом російської міграції в козацьку Україну з середини XVII ст. стало освоєння вільних земель Слобожанщини, колонізацію якої, до речі, здійснювали як українці, так і росіяни. Це заселення відбувалося під охороною гарнізонів московських військових укріплень. Саме тому на Слобожанщині з початку її утворення значний відсоток населення становили “службово-ратні люди” (пушкарі, стрільці, засічні сторожі, “діти боярські”). Усіх їх називали “однодворцями”. Разом з тим, досить типовим явищем для Слобідської України вже з другої половини XVII ст. стало те, що поміщиками, зазвичай, були росіяни, а їхніми “підданими” – люди з “новоприхожих черкас”²⁸.

Потребою військового утримання території за Росією був обумовлений, здебільшого, склад росіян-переселенців на терени Слобожанщини й у XVIII ст. З ініціативи Петра I, з метою захисту кордонів від нападів кримських та ногайських татар, у краї створювали військові поселення. Тому на цих землях спочатку переважала т. зв. державна колонізація, тобто відбувалися переселення “службово-ратних людей”, серед яких росіяни становили значний відсоток. А в окремих випадках (Чугуївські військові поселення) контингент складався переважно з росіян. Ці “служилі люди” з росіян будували та заселяли, спільно з українцями, “оборонні лінії”, де, залежно від категорії, несли військову службу, отримуючи за це слободи й землі, або сплачували поземельну ренту і поставляли у разі потреби необхідну кількість солдатів у територіальні військові формування.

Варто наголосити, що чисельно українці в регіоні усе ж значно переважали “служи́лих” росіян. Так, німецький мандрівник Йоганн Гільденштедт, який у 1768–1775 рр. подорожував уздовж частини оборонної Української лінії (будова якої почалася ще 1731 р.), серед сільських поселень-слобод нарахував 28 “однодворцевих” (російських) і 48 “малоросійських”. Очевидно ця обставина й стала причиною запозичення росіянами Слобожанщини багатьох елементів українського побуту та звичаїв. Наприклад, Й. Гільденштедт помітив, що росіяни, незвично для нього, так само, як і українці, обробляли землю важким плугом, запряженим волами (натомість російська соха тут зустрічалася вкрай рідко); уже не жили в курних хатах, а “будують свої хати на малоросійський лад, з печами, обладнаними димовими трубами” тощо. Разом з тим, мандрівник звернув увагу, що між росіянами й українцями часто виникають суперечки, передусім за межі, й зробив висновок, що “навіть чи можна буде дочекатися злиття *москалів з хохлами*, як вони в насмішку називають один одного, тобто росіян з черкасами або *руснаками*”²⁹.

Наприкінці XVIII ст., за твердженням Володимира Романцова, на території козацької України проживало 175 тис. росіян, що становило 5,2% усього

²⁸ Гуржій, *Українська козацька держава*, 89.

²⁹ *Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии*, прим. Дмитрия Багалея (Харьков: Типография Губернского Правления, 1892), 9, 64, 78.

населення³⁰. Найбільше росіян зосередилося у східній частині Слобожанщини та в Харкові. З часом з цих людей сформувалося ядро місцевої адміністрації, яку постійно поповнювали нові переселенці з Росії.

Росіяни як імперська нація в Україні

Кінець XVIII – початок XIX ст. для України був позначений великими політичними і соціальними змінами, спричиненими новою геополітичною ситуацією у Центральній та Східній Європі. Внаслідок російсько-турецьких воєн і ліквідації Кримського ханства (що становило постійну загрозу для українських земель від кінця XV ст.), а згодом зникнення з політичної арени Речі Посполитої (у різний час охоплювала й величезну частину українських земель), в складі Російської імперії опинилися Південна (Степова) і Правобережна Україна, а з початку XIX ст. – Бессарабія, кілька повітів якої були заселені переважно українцями. Насамперед, саме ці регіони стали головними напрямками “української” міграції росіян. Натомість на західноукраїнських землях, які у той час перебували в складі Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперії, чисельність російського населення була незначною.

Важливим чинником, який посилював здатність Росії володіти Україною, був той факт, що відразу за політичним приєднанням відбувалася й господарська колонізація. Це стосувалося передусім Півдня України, в безлюдні родючі степи якого впродовж XVIII ст., надто ж після зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі, масово посунули російські поміщики-дворяни, селяни-поселенці, а також колоністи з-поза меж Російської імперії. Швидкому заселенню краю, що офіційно іменувався “Новоросією” (вперше згадується 1764 р. як Новоросійська губернія) та включав території, анексовані Російською імперією у XVIII ст. землі Вольностей Війська Запорозького Низового, Кримського ханства та володіння Османської імперії в Північному Причорномор’ї, сприяв зокрема спеціальний закон, за яким кожен дворянин імперії міг отримати тут до 10 десятин землі за умови, що поселить на них щонайменше 13 сімей кріпаків. На думку Всеволода Наулка, цей процес започаткував т. зв. поміщицьку колонізацію – масове переселення російськими поміщиками закріпачених селян з центральних губерній Росії. Причому етнічним росіянам, котрі переважали серед дворянського стану, царський уряд надавав пріоритет в отриманні щедрих земельних наділів на Півдні України. Так, найближчим до двору особам давали по кілька сотень десятин, звільняючи на 10 років від податків. Окрім дворян, котрі єдині мали право поселяти в своїх землях кріпаків, значні земельні наділи на території Півдня України отримували представники вільних верств населення – купці та офіцери³¹. Однак чисельно серед російських поселенців українського Півдня за увесь дореформений (до 1861 р.) період переважали не вони, а державні селяни.

³⁰ Романцов, *Українці на одвічних землях*, 45.

³¹ Наулко, *Развитие межэтнических связей на Украине*, 21, 23, 27.

Практично відразу після анексії Російською імперією Криму розпочалося його заселення новими поселенцями. Дослідники, на основі аналізу національного складу поселенців, наголошують на пріоритеті в колонізації Криму, як і загалом Південної України, з боку українців³². Разом з тим, керуючись потребою заселення щойно завойованого краю лояльним елементом та необхідністю детатаризації Криму, царський уряд уживав заходів щодо переселення сюди насамперед етнічних росіян. Тут погоджуємося з істориками, які стверджують, що важливим напрямом колонізаційної політики російського уряду в Криму стала роздача кримських земель. Вона розпочалася одразу після анексії і тривала паралельно з процесами кримськотатарської еміграції та заселення Криму новими поселенцями. Як і власне вся колонізація півострова, роздача кримських земель російським урядом була спрямована на досягнення далекосяжних як економічних, так і політичних цілей. Поряд з перетворенням Таврії у майбутньому на одне з головних джерел надходжень до імперського бюджету, надання земельних наділів російським поміщикам мало неодмінно забезпечити подальшу повну соціально-політичну інтеграцію Кримського півострова до імперії³³. З метою русифікації краю, російська влада переселяла туди й церковнослужителів. Проте одними з перших російських поселенців тут (“традиційно” для державної переселенської політики імперської Росії) були військові, зокрема солдати-відставники.

Заселення цієї категорії поселенців здійснювалося переважно в адміністративному порядку. Історик Сергій Секеринський наводить дані про те, що тільки у 1784 р. були звільнені у відставку і поселені в Криму понад 500 нижчих військових чинів, а 1787 р., за наказом Григорія Потьомкіна, на поселення до Таврійської області* спрямовано ще понад 400 відставників розміщеного на Дону Кубанського корпусу³⁴. З метою закріплення цієї категорії поселенців на нових місцях та невпинного збільшення населення області, було вирішено допомогти відставникам у створенні сімей. Так, за підрахунками згаданого дослідника, 1786 р. на поселення в Таврійську область було спрямовано шість партій жінок, загальною кількістю 1 497. Майже всі вони походили з центральних російських губерній. Більшість з них (1 032) були дружинами солдатів, які відбували службу в Таврійській області. Вони були відправлені до військових частин своїх чоловіків для подальшого поселення в області. 218 жінок були видані заміж за переселенців з російських губерній, а 80 жінок поселено на “холостом положенні” в Бахчисараї³⁵.

³² Докладніше див.: *Схід і Південь України*, 236–245.

³³ Там само, 187–190.

* Утворена після приєднання Криму до Російської імперії указом Катерини II від 2 (13 лютого) 1784 р. (проіснувала до кінця 1796 р.). Включала Кримський півострів, Тамань та землі на північ від Перекопу до меж Катеринославського намісництва.

³⁴ Сергей Секиринский, “Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XX в.),” *Советская тюркология* 4 (1988): 75.

³⁵ Там же, 76.

Станом на 1796 р., в результаті переселення до Криму відставних солдат, рекрутів та їхніх дружин і вдов, кількох партій жінок, поміщицьких і різних категорій казенних поселенців на півострові було засновано 19 “російських” поселень, чисельністю близько 1600 осіб. Окрім цих етнічно російських поселень, переселенці з внутрішніх губерній імперії розселялися адміністрацією Таврійської області компактними групами в татарських селах, особливо поблизу значних кримських шляхів та у віддалених місцевостях, а також в усіх містах Криму та у володіннях російських поміщиків. Утім, кількість казенних заселенців “російських” поселень півострова складала лише близько 11% від усієї кількості цієї категорії населення Таврійської області³⁶. Для порівняння: у материковій частині Таврійської області (Дніпровський та Мелітопольський повіти) тоді нарахували 39 етнічно російських поселень з майже 13 тис. поселенців³⁷. Разом з тим, чимало росіян у Криму було розселено дисперсно. Загалом, у перші десятиріччя після анексії росіяни у Новоросії, ймовірно внаслідок загальної малонаселеності регіону, становили лише 9% від усього населення, хоча й були за чисельністю другою після українців етнічною групою краю³⁸.

Хоча українці й становили більшість заселенців Південної України, їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До прикладу, навіть попри те, що численні колонії іноземців на Півдні мали право на внутрішнє самоврядування (щоправда при підпорядкуванні нормам російського цивільного права), усіх окружних колоністських керівників призначали для них виключно з числа росіян³⁹.

“Зоряним” часом “російської” міграції на терени українського Півдня стала друга половина XIX – початок XX ст. Тоді найбільшу кількість переселенців у Південну Україну (45,3%) становили вихідці з російських губерній – Воронежської, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської і Тульської. Майже половина з них (180,3 тис. або 44,5%) осіла в містах, решта (155,3 тис. або 37,2%) у сільській місцевості⁴⁰. Тут, очевидно, варто погодитися з аналізом відомого канадського вченого українського походження Богдана Кравченка, котрий обґрунтовано стверджує, що загалом в Україні тоді сформувався переважно російський капіталістичний клас, а промислові потреби в робочій силі задовольнялися переважно російськими робітниками. Це стосується передусім

³⁶ *Схід і Південь України*, 185.

³⁷ Федор Лашков, “Исторический очерк крымско-татарского землевладения,” *Известия Таврической ученой архивной комиссии* 24 (1896): 56–58.

³⁸ Ярослав Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття* (Київ: Генеза, 1996), 20.

³⁹ *Схід і Південь України*, 239.

⁴⁰ Докладніше. див.: Ярослав Бойко, *Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.): этностатистический очерк* (Черкасы: Вертикаль, 2007), 8–9.

тих галузей господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії (металургія, будівництво залізниць, деревообробна промисловість). Пролетаріат великих міських заводів був переважно російським. Наприклад, на найбільшому підприємстві Катеринославської губернії, Олександрівському металургійному заводі, національний склад робітників був сформований з двох третин росіян і третини українців⁴¹.

Разом з тим, можемо зазначити, що до середини XIX ст. росіяни не надто інтенсивно переселялися на Кримський півострів. За даними В. Романцова, у 1867 р. в Криму мешкало лише 15 тис. російських селян. Однак уже впродовж другої половини XIX – початку XX ст. переселенська політика щодо Криму суттєво змінила національний склад його населення. За переписом населення 1915 р., з-поміж 771 тис. мешканців півострова, росіяни були другими (23,4%) після татар (38,1%). Українці займали третю позицію серед найбільших національних груп (8,4%)⁴².

У цілому, на межі XIX–XX ст. кожен п'ятий житель Південної України був росіянином (1 344,8 тис. або 21,4%), а кожен другий – українцем (3 529,5 тис. або 56,1%). За підрахунками Ярослава Бойка, чисельність росіян упродовж 1858–1917 рр. на Півдні України зросла в 4,6 рази. Росіяни домінували у містах, перевищуючи там чисельність українців у 2,5 рази. У сільській місцевості чисельність українців навпаки перевищувала чисельність росіян у 4,4 рази⁴³.

Окремим “російським” сегментом населення Півдня України були ті самі старообрядці. Сприяючи заселенню вільних земель краю, царський уряд послабив репресії проти них, надавши їм навіть на деякий час різні пільги. Так, представники різних течій старообрядництва селилися в Ново-Сербії, пізніше – Словоносербії, а після опанування Російською імперією усієї Південної України на Херсонщині (зокрема в Бериславському повіті) та континентальній частині Таврії. Надалі чисельність старообрядців лише зростала. Наприклад, тільки у Мелітопольському повіті Таврійської губернії у 1832 р. їх було понад 7 тис. Крім Півдня України, від середини XVIII ст. російські старообрядці-липовани селилися у Бессарабії, і їх приплив з часом лише збільшувався. Наприкінці XIX ст. у всій Бессарабії проживало уже близько 30 тис старообрядців. На початку 80-х років XVIII ст. липовани оселилися і у півдавстрійській Україні – на теренах Буковини. Прибували вони сюди як із заходу (Темешварського Банату), так і зі сходу (Причорномор'я). До переселення у Буковину росіян-старообрядців заохочувало надання їм часткової віросповідної свободи, яка існувала в монархії Габсбургів. Окрім того, липован на 20 років звільняли від сплати податків, з гарантією надання їм наприкінці терміну австрійського громадянства. Відтак, чисельність

⁴¹ Богдан Кравченко, Соціальні відносини і національна свідомість в Україні XX століття (Київ: Основи, 1997), 55–67.

⁴² Романцов, *Українці на одвічних землях*, 122–123.

⁴³ Бойко, *Заселення Южної України*, 26, 41.

старообрядців у Буковині демонструвала незначну, однак сталу тенденцію до зростання: 1794 р. – 400, 1844 р. – 2 тис., 1900 р. – 3,1 тис. осіб. Упродовж 1880–1890-х років буковинські старообрядці видавали, зокрема в Коломиї, журнали “Старообрядець” і “Давня Русь”⁴⁴.

Як звичайно, старообрядницькі поселення концентрувалися навколо міст та містечок. Основою економічного життя російських старообрядців в Україні було землеробство, зокрема, садівництво й городництво. Навіть до офіційного узаконення старообрядництва (т. зв. толерантний едикт 17 квітня 1905 р., що надав їм повну віросповідну свободу) окремі його групи отримали значні пільги від уряду. Наприклад, духобори на початку ХІХ ст. звільнялися від військової повинності, на п’ять років – від сплати податків, отримували по 15 десятин землі на кожну “ревізьку” душу тощо⁴⁵.

Після приєднання у 1812 р. Бессарабії до Російської імперії, у царського уряду були особливо великі плани щодо переселення туди російських державних селян. Так, у затвердженому 1827 р. проекті намісника Бессарабської області Михайла Воронцова йшлося про переселення в область 20 тис. державних селян із “внутрішніх губерній”⁴⁶. Хоча кампанія з переселення в такому масштабі не була завершена, все ж значна кількість російських поселенців стала мешканцями української частини Бессарабії. Упродовж 1827–1830 рр. серед російських мігрантів переважали вихідці з Курської, Рязанської, Орловської губерній. Російські державні селяни прибували також і з Чернігівської губернії. У 30-х роках ХІХ ст. на півдні Бессарабії засновано 18 поселень російських державних селян. Судячи з т. зв. іменних списків, які склалися відповідними органами під час проходження селян через митниці, останні нерідко приїжджали великими групами – по декілька сотень і навіть тисяч осіб⁴⁷. Слід додати, що до розряду державних селян належали також поселені тут відставні солдати, унтер-офіцери, козаки й колишні кріпаки-втікачі з центральних губерній Росії. Політика царизму щодо останніх була вкрай суперечливою. З одного боку, її обумовлювала важливість господарського освоєння новопрієднаних земель Півдня, з іншого – влада зважала на інтереси поміщиків. Тому на практиці неодноразово виникали правові колізії. Наприклад, 31 жовтня 1817 р. царський уряд заборонив російським поміщикам розшукувати в Бессарабії своїх кріпаків, які втекли до

⁴⁴ Nicholas Dima, *Bessarabia and Bukovina. The Soviet-Romanian Territorial Dispute* (New-York: Columbia University Press, 1982), 112; Георгій Кожолянюк, “Населення Буковини у ХІХ – 40-х рр. ХХ ст.,” у *1939 рік в історичній долі України і українців*: мат-ли міжнар. наук. конф., 23–24 вересня 1999 р. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001), 47; Степан Макаручак, *Історико-етнографічні райони України* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012), 170; Державний архів Чернівецької області, ф. 29, оп. 1, спр. 28, арк. 5 7.

⁴⁵ Елена Дружинина, *Южная Украина. 1800–1825 гг.* (Москва: Наука, 1970), 98.

⁴⁶ Анцупов Иван, *Государственная деревня в Бессарабии в ХІХ в. (1812–1870-е гг.)* (Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1966), 26–29.

⁴⁷ Ирина Табак, *Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические связи* (Кишинев: Штиница, 1990), 26–27.

краю до 1812 р. Водночас, разом з підтвердженням цього указу, за “правилами” 1827 р. місцева влада мала затримувати, карати й повертати господарям їхніх кріпаків-втікачів незалежно від того, коли вони поселилися в краї⁴⁸.

Упродовж другої половини XIX ст. найбільш активно відбувалися процеси зростання чисельності росіян в етнічній структурі населення Слобожанщини. Так, за підрахунками Тетяни Арзуманової, російське населення Харківської губернії від 1864 р. (часу проведення першого місцевого перепису, який відобразив етнічний склад населення губернії) до 1897 р. (загального перепису Російської імперії) збільшилося удвічі: від 8,3% до 17,7% загальної кількості населення губернії (натомість чисельність українців зменшилася відповідно з 91,5 до 80,6%).

Погоджуємося з припущеннями дослідниці, що до росіян, очевидно, було зараховано певну кількість русифікованих українців чи представників інших народів, насамперед євреїв. Причина – етнічна належність визначалася у переписі на основі рідної мови (розрізнялися “малорусское” і “великорусское наречия”), найімовірніше – мови повсякденного спілкування опитуваних. А вона не обов’язково співпадала із даними про етнічність. Тут доречно навести думку Володимира Кубійовича про те, що тодішня статистика має чимало хиб, але інших даних просто не існує⁴⁹. Усе ж, такі представлені дослідницею аргументи на підтвердження чисельності росіян, як напрями “російської” міграції у регіон – з етнічно російських Курської, Воронежської, Орловської, Московської губерній, домінування серед росіян чоловіків, концентрація російських поселенців у переважній більшості міст губернії, передусім у великому промисловому центрі Харкові (відповідно – 40,5% і 63,3%), на нашу думку, переконують, що у динаміці зростання “російської” чисельності у регіоні етнічні процеси не відігравали значної ролі⁵⁰.

Найбільше росіян працювало на великих промислових підприємствах Харкова. Наприклад, у 1897 р. 25% від усіх робітників, які прибули до Харкова, працювали на промислових підприємствах (Харківському паровозобудівному заводі, заводі Гельферіх-Саде та ін.). Причому, серед них переважали росіяни. У 1902 р. їхня частка на харківських підприємствах складала уже 43,4%. Багато кваліфікованих робітників-металістів та інженерів прибули на Харківський паровозобудівний завод із Москви, Санкт-Петербурга, Брянська та Калуги⁵¹. Також значне представництво мали росіяни у середовищі харківського чиновництва, представників органів влади. Дмитро Багалій зазначив, що вихідцем із Смоленської губернії був губернатор Михайло Каховський, інший – Петро Трубецький, був вихідцем із Ярославської губернії. Майже повністю з росіян

⁴⁸ Ирина Табак, *Русское население Молдавии*, 39–40.

⁴⁹ *Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 3 т.*, ред. Володимир Кубійович і Зенон Кузеля. [Репринт. відтворення вид. 1949 р.]. (Київ: Молоде життя, 1994), т. 1, 156.

⁵⁰ Арзуманова, “Росіяни в етнічній структурі Харківської губернії, 27–29.

⁵¹ Там само, 32.

складалося харківське купецтво. Так, найбільші купецькі династії Харкова Карпови, Павлови, Кузіни, були вихідцями з російських губерній. З них походила й значна кількість харківських підприємців. Так, Микита Полуектов, власник фабрики з виробництва цукерок, зумів домогтися реалізації товарів на ринках півдня та сходу Росії, Кавказу, Закавказзя. Конкурував з М. Полуектовим завод Д. Кромського, харківського підприємця – також вихідця з Курської губернії. Чимало росіян було й серед військових, зокрема відставників. За Д. Багалієм, це були переважно мешканці центра Харкова та району Москалівки⁵². Значна кількість харківських росіян у другій половині XIX ст. працювала також на залізниці та в освітній сфері.

На землі Правобережної України першу умовно масову компактну російську еміграцію спричинила релігійна реформа. Ще у першій половині XVII ст. на Волинь переселилася група російських “безпоповців” (“пилипонів”, як їх називало місцеве населення). Вони заснували с. Пилипи біля м. П’ятки Житомирського повіту, а далі розселились у с. Железняки та в Житомирі. Загалом, у рік анексії Волині Росією (1795), кількість російського населення на Правобережжі становила не більше 4 тис. осіб⁵³. Масовим вплив росіян на Правобережжя став лише після придушення царатом тут польського повстання 1830–1831 рр. Переселенський поступ росіян у правобережних губерніях мав на меті передусім нівелювати соціальне та культурне домінування польського дворянства і сприяти закріпленню сильної російської присутності у цьому важливому стратегічному регіоні.

Важливий напрям політики царського самодержавства у правобережних губерніях полягав у протегуванні російському за походженням дворянству, що було основою “дворянської” політики імперії в тих регіонах, де залишалися сильними позиції інонаціонального дворянства. Для цього влада імперії проводила політику посилення російського землеволодіння. Вона полягала в наданні росіянам тих пільг, яких не мала місцева шляхта: отримання російськими дворянами конфіскованих у поляків за участь у повстанні маєтків, звільнення від податків (1810), пільгові умови оренди маєтків (1841), збереження для російських чиновників, окрім платні, також пенсії за колишню військову чи цивільну службу (1832) тощо⁵⁴. Подібна правова політика сприяла зростанню російського поміщицького землеволодіння на Правобережжі й після 1861 р.

Так, після другого польського повстання 1863 р. царський уряд особливо наполегливо намагався послабити польське землеволодіння шляхом конфіскації земель поляків й передачі їх у руки переважно російських поміщиків. З цієї

⁵² Дмитрий Багалей и Дмитро Миллер, *История города Харькова за 250 лет его существования* (Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912), т. 2, 127, 131, 165, 169, 172.

⁵³ Лазарович, “Російська меншина України”, 86.

⁵⁴ Иван Терлюк, *Історія держави і права України* (Київ: Атіка, 2013), 174.

метою 10 березня 1864 р. видано спеціальний закон про пільгове набуття особами російського походження казенних земель і приватних маєтків у дев'яти західних губерніях (також на теренах Білорусі й Литви). Згідно з ним, на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав державні землі російським поміщикам, переважно чиновникам Південно-Західного краю. Як наслідок, якщо на початку 1860-х років російські поміщики володіли в Україні 900 тис. десятин землі, то на початку 70-х років – уже близько 1,5 млн десятин⁵⁵. Така тенденція зберігалася й надалі. Наприклад, упродовж 1905–1908 рр. у Південно-Західному краї поляки одержали дозвіл на купівлю 11,8 десятин землі, а росіяни купили у поляків за той самий час 31,4 тис., тобто майже втричі більше⁵⁶.

Проте в основному росіяни переселялися у правобережні міста. Основними категоріями російського населення тут були чиновники та військові, професори й студенти, купці та ремісники. Загалом, одна з цілей імперської російської політики полягала у неухильному збільшенні частки етнічних росіян у міському населенні регіону. Випробуваним засобом для цього була постійна ротація військового, адміністративного та іншого важливого персоналу. Фактично, роль правобережного міста визначалася наявністю у ньому царської адміністрації та військового гарнізону. Зазвичай керівні позиції там займали росіяни⁵⁷. Наголосимо, що регулярну армію у губерніях Правобережжя першої половини ХІХ ст. вважають головним джерелом постійного поповнення населення з числа росіян. Лише у Подільській губернії у 1850 р. військовий контингент налічував 49,3 тис. осіб. Частина військових з числа офіцерів вступала в родинні зв'язки з місцевим населенням, залишаючись у цих краях назавжди⁵⁸.

Отже, правобережне українське місто стало прикладом швидкого зросійщення краю. Скажімо, Київ до кінця ХІХ ст. фактично перетворився на російський міський анклав серед українського сільського населення. Це добре ілюструють цифри першого і єдиного загального російського перепису, за яким росіян (за мовою) у місті було 134,3 тис. (54,2%), тоді як українців – 55,1 тис. або 22,2%. У той самий час у межах Київської губернії з-поміж 3 559 тис загальної кількості населення росіяни становили лише 6%, тоді як українці – 79%⁵⁹. Цікаво, що загальна кількість населення Київської губернії у 1897 р. майже співпала із загальною кількістю росіян в усіх українських губерніях станом на 1 січня 1916 р.

⁵⁵ Василь Теплицький, *Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки ХІХ ст.)* (Київ: Видавництво АН Української РСР, 1959), 160–162.

⁵⁶ Іван Лісевич, *У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття)* (Київ: Інститут історії України АН України, 1993), 24–25.

⁵⁷ Кравченко, Соціальні відносини і національна свідомість в Україні ХХ століття, 31.

⁵⁸ Наулко, *Хто і відколи живе в Україні*, 36.

⁵⁹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (Санкт-Петербург: Центральный Статистический комитет Министерства внутренних дел, 1904), т. 16 (Киевская губерния), 4–5, 88–91, 150–153.

Згідно з даними російського “Статистического ежегодника”, в останній передреволюційний рік в українських губерніях Російської імперії проживало близько 3,5 млн росіян (9,9% загальної кількості населення, яке на той час становило 35 470 тис. осіб)⁶⁰. Відтак, буквально кожен десятий росіянин був для царату засобом зросійщення українських земель, і головним опертям у проведенні імперської політики агресивного російського етноцентризму, спрямованої проти т. зв. “іногородців”. З юридичного погляду, до останніх належало вісім груп населення (сибірські народи, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, киргизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської області та євреї), які були виключені з загальнодержавної юрисдикції і для яких існували спеціальні правові норми⁶¹. Проте, як наслідок імперської національної політики російського етноцентризму, на початку ХХ ст. до “іногородців” стали зараховувати усі народи, крім росіян. Це подавалося у вигляді не лише піклування про збереження Російської імперії як могутньої світової держави, але й турботи про те, щоб росіяни як імперський народ не почувалися іноземцями на “окраїнах”, позаяк вони мали існувати лише як органічні частини єдиної і неділимої Росії. Відтак будь-яке прагнення “іногородців” до облаштування свого життя за власними традиціями, звичаями розглядалося як посягання на непорушний загальноімперський лад, його закони, правові норми, мову.

Висновки

Заселення й розміщення росіян на території України складалося історично впродовж тривалого часу, і було результатом передусім міграційних процесів. Останні на етапі появи – в добу пізнього середньовіччя, обумовлювалися почасти економічними, а почасти військово-стратегічними чинниками. Одними з перших російських переселенців в Україні були старообрядці, які від початку церковного розколу рятувалися на землях історичної Чернігівщини, а згодом розселилися на теренах Південної, Правобережної України, Бессарабії й Північної Буковини. Із середини ХVІІ ст. окремим напрямом російської міграції стало освоєння вільних земель Слобожанщини, колонізацію яких здійснювали як українці, так і росіяни.

До зміщення акцентів російської міграції в Україну спричинилася революція середини – другої половини ХVІІІ ст. Відтоді пріоритетними стали військово-політичні чинники. Нечисленні росіяни в Гетьманщині мали роль провідників російських державних інтересів. З ліквідацією Гетьманщини й зруйнуванням Запорозької Січі російська експансія на українські етнічні землі набула характеру належно спланованої і довготривалої політики. Власне вона головно спричинилася до інтенсивного заселення росіянами анексованих імперською Росією упродовж “довгого” ХІХ ст. Південної України, Криму, Правобережжя та Бессарабії. При

⁶⁰ *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект*, 11.

⁶¹ Там само, 21.

цьому, основний потік російських переселенців ішов у порівняно малозаселені східні та південні райони сучасної України. Як наслідок, чисельність росіян Південної України тільки за шістдесят років другої половини XIX – початку XX ст. зросла у 4,6 рази. Кожен п'ятий мешканець краю був росіянином, однак кожен другий українцем. Незважаючи на значний відсоток російського населення в окремих регіонах, історично росіяни у жодному з них (навіть у Криму) на початок XX ст. ніколи не становили абсолютної більшості населення. Попри те, варто констатувати, що зростання чисельності етнічних росіян у середовищі корінного українського населення зумовлював передусім їхній міграційний рух, який об'єктивно був одним із методів колонізації України. У цілому в межах усіх українських губерній станом на 1916 р. “російський” показник сягав 10% загальної кількості населення.

Соціальний склад росіян-переселенців в Україну обумовлювали здебільшого потреби військового утримання анексованих Росією українських земель. Лівову частку російських поселенців становили військові різних категорій (правовий статус яких був тісно пов'язаний з їхньою соціальною належністю) та відставники. Чисельність військових на українських землях безпосередньо залежала від військової активності імперської Росії, а в мирний період від лояльності того чи того регіону до самодержавства. Так, на Правобережжі саме військові упродовж усього XIX ст. були основною “статтею” поповнення російського населення.

Вагомим чинником економічного домінування Росії в Україні стало поширення на її території російського землеволодіння. Процес отримання росіянами величезних наділів українських земель особливо посилювався з другої половини XVIII ст. Він, певною мірою, свідчив про утвердження економічного та політичного панування Росії над українськими землями. Як переважно міське населення, росіяни в Україні мали значні позиції у сфері підприємницької діяльності, зокрема купецтва. Особливо інтенсивно зростала кількість російського населення у зв'язку із зародженням капіталістичних відносин, які сприяли розвитку промисловості, транспорту, спорудженню металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Відтак, фактично половина російського населення України проживала у степовому регіоні з його промисловістю, портами та розвинутим сільським господарством. Принаймні вже ці обставини забезпечували росіянам доступ до непропорційно більшої частки суспільних ресурсів.

Росіяни в Україні стали засобом реалізації російської імперської політики й основною опорою самодержавства. Порівняно висока частка росіян, зайнятих в адміністрації, війську відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження та посилення ключових позицій росіян у політичному житті. Російський уряд усіляко підтримував етнічних росіян (дворян-землевласників, підприємців, купців) й в інших іноетнічних регіонах імперії. Вони об'єктивно були засобом поширення російської мови та культури на окраїнах держави, а отже –

виступали там оплотом самодержавства. Імперська національна політика забезпечувала росіянам панівний політико-правовий статус, верхні позиції на соціальній драбині, а також сприяла формуванню в їхньому середовищі менталітету національно-культурної вищості. Відтак, напередодні Української революції 1917–1921 рр. українці на своїй власній території зіткнулися з меншиною, яку можна було називати так лише формально. З погляду суспільного розподілу праці, росіяни домінували в стратегічних центрах соціального, економічного, культурного та політичного життя.

RUSSIANS IN UKRAINE: HISTORICAL FEATURES OF THE SETTLEMENT AND FORMATION OF THE SOCIAL, POLITICAL AND LEGAL STATUS

Ivan TERLYUK

The National University “Lviv Polytechnic”,
the Chair of History of State and Law,
1–3, *Knyaz Roman str.*, 79000, *Lviv, Ukraine*

The article investigates the main stages and features of the settlement of Russians in Ukrainian lands: from the time of their appearance to the beginning of the twentieth century. The author traces the population growth, directions of settlement, as well as social and legal status of Russians of Ukraine. The article defines the place of the Russian population in the ethnic structure of the Ukrainian lands. He also shows the interdependence between the political factor (state) and the political and legal status of Russians in Ukraine, their influence on the socio-economic, and socio-political development of the country.

The author stresses that the settlement and placement of Russians in the territory of Ukraine existed for a long time, and was the result of migration processes. One of the first Russian settlers in Ukraine was the Old Believers, who at the beginning of the church split escaped the lands of the historical Chernigiv region, and later settled in the territories of the South, Right-Bank Ukraine, Bessarabia and Northern Bukovina. From the middle of the 17th century a separate direction of Russian migration was the development of free lands in Slobozhanshyna, the colonization of which was carried out by both, Ukrainians and Russians.

The shift of the emphasis of Russian migration to Ukraine arose from the revolution of the middle and the second half of the 17th century. Since then, military-political factors have become a priority. Few Russians in the Hetmanate played the role of leaders of Russian state interests. With the liquidation of the Hetmanate and the collapse of the Zaporozhian Sich, Russian expansion into Ukrainian ethnic lands has become a character of well-planned and long-term policies. At the same time, the main stream of Russian settlers went to relatively low-populated eastern and southern regions of modern Ukraine. The social composition of the Russian-settlers in Ukraine was largely conditioned by the need for military retention of Russia's annexed Ukrainian lands. The lion's share of Russian settlers was made up of various categories of military and retired people.

A significant factor in Russia's economic dominance in Ukraine was the spread of Russian land tenure on its territory, which grew from the second half of the 18th century. As a predominantly urban population, Russians in Ukraine had significant positions in entrepreneurship. In particular, the number of Russian people grew intensively due to the emergence of capitalist relations that contributed to the

development of industry, transport, the construction of metallurgical enterprises, coal mines, railways, etc. Thus, in fact, half of the Russian population of Ukraine lived in the steppe region with its industry, ports and developed agriculture.

Russians in Ukraine became the means of implementing the Russian imperial policy and the mainstay of the autocracy.

Key words: Russians, Ukraine, population, social status, political and legal status, Muscovites, Old-believers.

REFERENCES

- Arzumanova, Tetiana. “Rosiiiany v etnichnii strukturі Kharkivskoi hubernii u druhi polovyni XIX st.” *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia 1* (2011): 26–33. (in Ukrainian).
- Bagaley, Dmitriy i Dmitro Miller. *Istoriya goroda Kharkova za 250 let ego sushchestvovaniya*. Kharkov: Parovaya tipografiya i litografiya M. Zilberberg i S-via, 1912, t. 2. (in Russian).
- Boyko, Yaroslav. *Zaseleniye Yuzhnoy Ukrainy. Formirovaniye etnicheskogo sostava naseleniya kraya: ruskiye i ukraintsy (konets XVIII – nachalo XXI v.): etnostatisticheskii ocherk*. Cherkassy: Vertikal, 2007. (in Russian).
- Chaplyk, Mykola. “Rosiiiany v Ukraini (1989–2001 rr.): istoryko-demohrafichniy aspekt.” Avtoref. dys. kand. ist. nauk, Donetskyi natsionalnyi universytet, 2007. (in Ukrainian).
- Dima, Nicholas. *Bessarabia and Bukovina. The Soviet-Romanian Territorial Dispute*. New-York: Columbia University Press, 1982. (in Polish).
- Druzhinina, Elena. *Yuzhnaya Ukraina. 1800–1825 gg.* Moskva: Nauka, 1970. (in Russian).
- Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna: u 3 t.* Red. Volodymyr Kubiiovych i Zenon Kuzelia. [Reprynt. vidtvorennia vyd. 1949 r.]. Kyiv: Molode zhyttia, 1994, t. 1. (in Ukrainian).
- Etnonatsionalni protsesy v Ukraini: istoriia ta suchasnist.* Red. Vsevolod Naulko. Kyiv: Holovna spetsializovana redaktsiia literatury movamy natsionalnykh menshyn Ukrainy, 2001. (in Ukrainian).
- Horobets, Viktor. “*Volymo tsaria skhidnoho...*”. *Ukrainskyi hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava*. Kyiv: Krytyka, 2007. (in Ukrainian).
- Hrytsak, Yaroslav. *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia*. Kyiv: Heneza, 1996. (in Ukrainian).
- Hurzhi, Oleksandr. *Ukrainska kozatska derzhava v druhi polovyni XVII – XVIII st.: kordony, naselennia, pravo*. Kyiv: Osnovy, 1996. (in Ukrainian).
- Ivan, Antsupov. *Gosudarstvennaya derevnya v Bessarabii v XIX v. (1812–1870-e gg.)*. Kishinev: Kartya moldovenyaskie, 1966. (in Russian).
- Kasymenko, Oleksandr. *Rosiisko-ukrainski vzaiemovidnosyny 1648 – pochatku 1651 r.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS, 1955. (in Ukrainian).
- Kolisnyk, Larysa. “Sotsialno-etnichnyi status rosiian v suchasni Ukraini (na prykladi Pivdenno-Skhidnoho rehionu).” Avtoref. dys. kand. sotsiol. nauk, Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina, 2004. (in Ukrainian).
- Kompan, Olena. *Mista Ukrainy v druhi polovyni XVII st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN Ukrainkoi RSR, 1963. (in Ukrainian).
- Kozholianko, Heorhii. “Naseleennia Bukovyny u XIX – 40-kh rr. XX st.” *U 1939 rik v istorychnii doli Ukrainy i ukraintsiv: mat-ly mizhnar. nauk. konf., 23–24 veresnia 1999 r.* Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2001. 45–47. (in Ukrainian).

- Kravchenko, Bohdan. *Sotsialni vidnosyny i natsionalna svidomist v Ukraini XX stolittia*. Kyiv: Osnovy, 1997. (in Ukrainian).
- Kravtsiv, Bohdan. “Rosiiany na Ukraini [u XIV do pol. XVII v.]” V *Entsyklopediia ukraïnoznnavstva. Slovnykova chastyna: v 10 t.* Red. Volodymyr Kubiiovych, reprints. vidtvorennia vyd. 1955–1984 rr. Paryzh; Niu-York; Lviv: NTSh, 1998, t. 7. 2612–2621. (in Ukrainian).
- Kresin, Oleksii. “Rishytelni punkty 1728.” *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Dostup otrymano 31 hrudnia 2015. http://www.history.org.ua/?termin=rishytelni_punkty_1728. (in Ukrainian).
- Lashkov, Fedor. “Istoricheskiy ocherk krymsko-tatarskogo zemlevladieniya.” *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii* 24 (1896): 35–71. (in Russian).
- Lazarovych, Mykola. “Istorychni determinanty politychnoi mobilizatsii rosiiskoi natsionalnoi menshyny Ukrainy na pochatku Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.” *Hileia. Istorychni nauky. Filosofski nauky. Politychni nauky* 63 (2012): 617–621. (in Ukrainian).
- Lazarovych, Mykola. “Rosiiska menshyna Ukrainy u XIX – na pochatku XX stolittia: sotsialno-ekonomichnyi vymir.” *Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie* 19, ch. 2 (2014): 84–94. (in Ukrainian).
- Lisevych, Ivan. *U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy, 1993. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. *Istoryko-etnohrafichni raiony Ukrainy*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2012. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. *Ukrainskyi etnos (vynyknennia ta istorychni rozvytok)*. Kyiv: NMK VO, 1992. (in Ukrainian).
- Maliarchuk, Natalia. “Rosiiany v Donbasi (20–30-ti rr. XX st.)” Avtoref dys. kand. ist. nauk, Donetskyi natsionalnyi universytet, 2006. (in Ukrainian).
- Mykhailyna, Pavlo. *Vyzvolna viina trudovoho naseleння mist Ukrainy (1569–1654 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1975.
- Myshko, Dmytro. *Ukrainsko-rosiiski zviazky v XIV–XVI st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS, 1959. (in Ukrainian).
- Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: polityko-pravovyi aspekt*. Ker. avt. kolektyvu Mai Panchuk. Kyiv: IPIEND, 2000. (in Ukrainian).
- Naulko, Vsevolod. *Etnichni sklad naseleння Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, 1965. (in Ukrainian).
- Naulko, Vsevolod. *Khto i vidkoly zhyve v Ukraini*. Kyiv: Holovna spetsializovana redaktsiia literatury movamy natsionalnykh menshyn Ukrainy, 1998. (in Ukrainian).
- Naulko, Vsevolod. *Razvitiye mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine: istoriko-etnograficheskii ocherk*. Kiyev: Naukova dumka. 1975. (in Russian).
- Ohulchanskyi, Yurii. *Etnichna struktura ukrainskoho suspilstva: uiavni ta diisni problemy*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2006. (in Ukrainian).
- Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.* Sankt-Peterburg: Tsentralnyy Statisticheskii komitet Ministerstva vnutrennikh del, 1904, t. 16. (in Russian).
- Puteshestviye akademika Gildenshtedta po Slobodsko-Ukrainskoy gubernii*. Prim. Dmitriya Bagaleyа Kharkov: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya, 1892. (in Russian).
- Rafalskyi, Oleh. *Natsionalni menshyny Ukrainy XX stolittia: Istoriohrafichni narys*. Kyiv: Polius, 2000. (in Ukrainian).

- Riaboshapko, Leonid. *Pravove stanovyshe natsionalnykh menshyn v Ukraini (1917–2000): monohrafiia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2001. (in Ukrainian).
- Romantsov, Volodymyr. *Ukrainci na odvichnykh zemliakh (XVIII – pochatok XXI st.)*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2004. (in Ukrainian).
- Sas, Piotr. *Feodalnyye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v.* Kyiv: Naukova dumka, 1989. (in Russian).
- Shafonskiy, Afanasiy. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye namestnichestvo sostavleno*. Kyiv: Universitetskaya tipografiya, 1851. (in Russian).
- Shevchenko, Fedir. *Politychni ta ekonomichni zviazky Ukrainy z Rosiieiu v seredyni XVII st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS, 1959. (in Ukrainian).
- Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t.* Red. Valerii Smolii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014, t. 1. (in Ukrainian).
- Skliar, Volodymyr. “Osoblyvosti etnichnoi samoidentyfikatsii ukrainciv ta rosiian u suchasni Ukraini.” *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* 27 (2008): 5–12. (in Ukrainian).
- Skliar, Volodymyr. “Rosiiany v Ukraini: zminy chyselnosti za 1989–2001 rr.” *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Istoriiia* 40 (2008): 189–203. (in Ukrainian).
- Sydorenko, Olena. *Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (IX – seredyna XVII st.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1992. (in Ukrainian).
- Tabak, Irina. *Russkoye naseleniye Moldavii: chislennost, rasseleniye, mezhetnicheskiye svyazi*. Kishinev: Shtinita. 1990. (in Russian).
- Teplotytskyi, Vasyl. *Reforma 1861 roku i aharni vidnosyny na Ukraini (60-90-ti roky XIX st.)*. Kyiv: Vydavnytstvo AN Ukrainskoi RSR, 1959. (in Ukrainian).
- Terliuk, Ivan. *Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy*. Kyiv: Atika, 2013. (in Ukrainian).
- Terliuk, Ivan. *Rosiiany zakhidnykh oblastei Ukrainy (1944–1996 rr.): etnosotsialne doslidzhennia*. Lviv: Tsentr Yevropy, 1997. (in Ukrainian).
- Ustyomenko, Volodymyr. “Etnichni konflikty i protyrichchia u konteksti transformatsii suspilstva i derzhavy v Ukraini 1917–1920 rr.: istorychnyi kontsept.” U *Sotsialni konflikty ta povsiakdenne zhyttia revoliutsiinoho suspilstva 1917–1921 rr.* Red. Vladyslav Verstiuk. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. 33–67. (in Ukrainian).
- Ustyomenko, Volodymyr. *Etnonatsionalna polityka yak faktor derzhavotvorennia v Ukraini (1917–1920 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. (in Ukrainian).
- Voloshin, Yuriy. “Gosudarevy opisnyye malorossiyskiye raskolnicheskiye slobody” (XVIII v.): *istoriko-demograficheskyy aspekt*. Moskva: Arkheodoksiya, 2005. (in Russian).
- Zaiats, Andrii. “Sotsialnyi i natsionalnyi sklad naselennia mist Volyni v seredyni XVI – pershii polovyni XVII st.” U *Mynule i suchasne Volyni*. Lutsk: Lutskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni Lesi Ukrainky, 1988, ch. 1. 155–157. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2015

Прийнята до друку 21.12.2015